

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Монографія

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ:
СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ**

Монографія

Харків
«Право»
2025

Авторський колектив:

Войналович О. О., кандидатка педагогічних наук, доцентка; Волянська О. В., кандидатка соціологічних наук, доцентка; Герасіна Л. М., докторка соціологічних наук, професорка; Журкін Є. І.; Клімова Г. П., докторка філософських наук, професорка; Козьмук Н. І., кандидатка економічних наук, доцентка; Оницук О. В., кандидатка філософських наук, доцентка; Паньків О. В., кандидатка філософських наук, доцентка; Підкуркова І. В., кандидатка соціологічних наук, доцентка; Погрібна В. Л., докторка соціологічних наук, професорка; Позняковська Н. М., кандидатка економічних наук, доцентка; Полієнко А. Ю.; Стебельська О. І., кандидатка філософських наук; Требін М. П., доктор філософських наук, професор

Рецензенти:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого);

М. А. Козловець – доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України (Житомирський державний університет імені Івана Франка);

В. Ф. Смолянук – доктор політичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Воєнна академія імені Євгенія Березняка)

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 10 від 29 квітня 2025 р.)*

Громадянське суспільство України: стан і перспективи розвитку в умовах російсько-української війни : монографія / [Герасіна Л. М., Клімова Г. П., Погрібна В. Л. та ін.] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2025. – 394 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178602987>.

ISBN 978-617-8602-98-7

Колективну монографію присвячено дослідженню теоретичних, методологічних і практичних засад феномену громадянського суспільства, осмисленню його сутності, ознак, структури та чинників розвитку. Досліджено особливості взаємодії громадянського суспільства та правової держави в умовах російсько-української війни. Особливу увагу приділено функціонуванню та розвитку інституцій громадянського суспільства у воєнний час, починаючи з економіки й закінчуючи волонтерством. Наскрізно артикулюється, що головним завданням сучасного громадянського суспільства є формування справжнього патріота України, здатного подолати всі виклики сьогодення і розбудувати відроджену Україну.

Для студентів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 13+159.9+316+32+33

Зміст

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження феномену громадянського суспільства: сутність, ознаки, структура та чинники розвитку

1.1. Концептуалізація феномену громадянського суспільства (Требін М. П.).....	5
Список використаних джерел.....	53
1.2. Сутність, процес формування, структура та чинники розвитку громадянського суспільства (Герасіна Л. М.)	69
Список використаних джерел.....	86
1.3. Онтогенез західної моделі громадянського суспільства (Требін М. П.)	88
Список використаних джерел.....	114
1.4. Розвиток громадянського суспільства в Євросоюзі та колізії євроінтеграції (Герасіна Л. М.).....	117
Список використаних джерел.....	140

Розділ 2

Функціонування та трансформація інституцій громадянського суспільства в Україні напередодні та за умов масштабної війни

2.1. Стан та розвиток громадянського суспільства в Україні (Позняковська Н. М.).....	144
Список використаних джерел.....	190
2.2. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні: теоретичні підходи (Журкін Є. І.).....	195
Список використаних джерел.....	211
2.3. Право та правова культура як базові цінності громадянського суспільства (Підкуркова І. В.)	213
Список використаних джерел.....	231
2.4. Підприємництво як важливий інститут громадянського суспільства-(Козьмук Н. І.)	234
Список використаних джерел.....	247

16. Розова Т. В. Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія. Київ: Юридична література, 2010. 342 с.
17. Требін М. П. Громадянське суспільство в Україні: європейські поради та українські реалії. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 76 (№9). С. 247–250.
18. Требін М. П. Громадянське суспільство в Україні: реальність і шляхи формування. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. Вип. 5 (19). С. 162–184.
19. Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. *Український соціум*. 2013. №4(47). С. 161–174.
20. Філіпов В. К., Богайчук В. Ж. Громадянське суспільство і національна держава в Україні. *Вісник Національного університету оборони України*. 2024. Вип. 6. С. 169–178.

1.3. Онтогенез західної моделі громадянського суспільства

Требін Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор

професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Геостратегічний вектор розвитку України передбачає входження до європейської сім'ї народів. Безумовно, всі народи, що населяють Європу різні, зі своєю історією, зі своїми традиціями, зі своєю ментальністю. Але водночас вони змогли об'єднатися в єдину спільність, не дивлячись на всі їхні відмінності. Це сталося завдяки європейській ідентичності, тим цінностям і принципам, які є важливими як для Європи, так і для України: свободи, демократії, рівності, верховенства права, недоторканності людської гідності та поваги до прав людини. Безумовно, процес формування й розвитку цих принципів і цінностей відбувався в історії європейської цивілізації дуже складно й болісно: була Інквізиція, революції, спустошливі війни, Голокост і багато чого іншого. Але європейці витримали все це, розбудували правову дер-

жаву й розвинене громадянське суспільство, усвідомили важливість загальнолюдських цінностей і норм, сформували відповідну ментальність, яка зберігає в собі найважливіше для європейця й разом з тим детермінує його бачення світу, а також і поведінку людини у цьому світі як на рівні усвідомленого, так і несвідомого. Це – коди життя європейців, зруйнувавши які, можна знищити їхню цивілізацію, їхню ідентичність. Але можна й познати цю ментальність, зрозуміти та усвідомити її, побачити загальне в різноманітті націй.

У політичній науці досить широко використовується метод моделювання. Моделлю в широкому сенсі можна назвати будь-який образ об'єкта або структури, пояснення або опис системи, процесу чи деяких пов'язаних між собою подій. Метод моделювання пов'язаний насамперед з побудовою штучних, ідеальних, іноді уявних об'єктів, ситуацій, що являють собою відносини й елементи, подібні до відносин і елементів реальних політичних процесів. У політичних дослідженнях традиційно використовують, головним чином, концептуальні (змістовні) моделі, які за функціональною ознакою поділяються на описові, пояснювальні та прогностичні. Формування концептуальної моделі припускає присвоєння компонентами системи усіх істотних для вирішення даного завдання відповідних понять, виявлення та вербальний опис найбільш істотних чинників і показників розвитку, залежностей та закономірностей.

Спираючись на цивілізаційний підхід, спробуємо обґрунтувати основні риси західної моделі громадянського суспільства. Саме цивілізаційний підхід ураховує історію розвитку народів, своєрідність притаманних їм явищ у соціальному, політичному, економічному житті, їх онтогенез. Особлива увага приділяється характеристиці основоположних індивідуальних і суспільних цінностей, притаманних різним цивілізаціям, особливостям ментальності населення, звичкам і нормам поведінки. Застосовуючи цивілізаційний підхід до громадянського суспільства, вважаємо, що воно може виступати як феномен культури і підкорятися якомусь спільному для даної культури зразку, визначає його структуру і розвиток. Однак теза про залежність формування громадянського суспільства від культури доповнюється ідеєю культурного різноманіття: кожна цивілізація, незва-

жаючи на зростаючий вплив глобалізації, живе своїм життям і реалізує закладений у ній культурний потенціал у різних сферах, у тому числі в політиці.

Для нас безперечним є твердження про те, що кожній суспільно-політичній системі відповідає особлива базисна модель громадянського суспільства, яка в кожній конкретній країні виявляється в національно-специфічній формі. Це є природним, оскільки у формуванні національної самосвідомості, політичної культури народу беруть участь як універсалістські, так і суто національно-культурні та історичні елементи.

Говорячи про західну модель громадянського суспільства, ми маємо на увазі сутнісний зміст цієї моделі, пов'язаний з наявністю певного культурного типу, системи життя, економічного, політичного устрою, ідеології¹. Для осмислення західної моделі громадянського суспільства важливо розібратися в його наборі цінностей, підставі державного устрою, ставленні до часу і простору, сприйнятливості до технічного прогресу тощо. Для заходу головними є цінності особистості, розвитку, вільної побудови держави на основі добровільного об'єднання економічно самостійних суб'єктів у великі територіальні спільноти; він характеризується прогресом у сфері науки і технологій. Головне у західній шкалі цінностей – індивід, людина як «міра всіх речей» (Протагор); все розглядається крізь призму людської особистості.

Переходячи до розгляду сутності західної моделі громадянського суспільства, можемо виділити декілька загальних історичних тенденцій і культурних традицій, накладення яких одна на одну і створювало необхідні передумови для поступового формування на Заході відповідної моделі громадянського суспільства.

По-перше, в середньовічній Західній Європі мало місце спадщина традицій Античності, які стали свого роду наріжним каменем сучасних інститутів громадянського суспільства і демократії. Так, досвід міського самоврядування в античному полісі відкрив шлях сучасним

¹ Див.: Требін М. Західна модель громадянського суспільства: концептуальний підхід. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 253–257.

меріям і муніципалітетам, а римське право заклало підвалини середньовічного суду «перів», з якого в свою чергу виріс суд присяжних.

По-друге, певну роль відіграв вплив християнства. У ньому, порівняно з іншими світовими релігіями, ідея свободи людини отримала найбільш повне вираження. Так, розвинені в рамках ортодоксального католицизму теорії несправедливого правління передбачали право повстання проти тирана. Крім того, християнська церква культивувала різні форми автономних об'єднань віруючих, а її внутрішня ієрархія базувалася на принципі виборності. Демократичні тенденції, що зароджувалися в рамках євроамериканського регіону, були істотно посилені завдяки виникненню протестантизму з його радикальною релігійною орієнтацією. Мабуть, найбільш точно суть протестантизму вловив К. Леонтьєв, назвавши його «релігією особистої совісті»¹. США і Північно-Західна, протестантська частина Європи, стали ядром розвитку інститутів модерну: ринкова економіка, громадянське суспільство, парламентаризм, сучасна наука. Там становлення цих інститутів відбувалося найбільш безконфліктно. Розвинені переговорні практики в рамках демократичних інститутів забезпечили стійкі канали, за якими соціальні конфлікти переводилися в русло мирної політичної боротьби, насамперед парламентської. Таким чином, християнство, змагаючись з мирськими властями, виступало найважливішим інституціональним чинником плюралізму і тим самим сприяло розвитку громадянського суспільства.

Ще одна відмінна особливість – безперервність «громадянської» традиції в західному ареалі. Були періоди ослаблення громадянських інститутів, придушення їх державою або обставинами, наприклад, у першій половині ХХ ст., коли західні суспільні механізми розладилися під впливом класових протистоянь, світових війн чи режимів фашистського типу. Однак, незважаючи на це, громадянське суспільство на Заході завжди знаходило приховані резерви для власної «реанімації», після чого воно ставало тільки міцніше і сильніше.

Між тим, не можна не відзначити відмінності усередині західного макрорегіону. Захід має європейський і американський полюси.

¹ Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. *Россия глазами русского: Чаадаев, Леонтьев, Соловьев*. Санкт-Петербург: Наука, 1991. С.263.

Протягом XVIII–XIX ст. у Західній Європі не було нічого схожого на громадянське суспільство США, лише до кінця XX ст. розвиток громадянського суспільства в Західній Європі наблизився до американського рівня. Однак, як вважають сучасні дослідники, відбулося запозичення тільки зовнішніх ознак – умови та шляхи здійснення самої ідеї були різні. На думку англійського історика і політолога Е. Блека, громадянське суспільство в Західній Європі будували не на індивідуальній, автономній, суверенній підставі, як у США, а на базі корпоративних взаємозв'язків через різного роду колективістські структури – вільні міста, ремісничі гільдії, профспілкові рухи, комуни та корпорації¹.

Першими формальними інститутами громадянського суспільства в Америці були релігійні спільноти, школи та громадські групи за місцем проживання, які забезпечували безпеку і порядок. У Західній Європі ж елементи громадянського суспільства виявлялися, в першу чергу, в економіці – це були незалежні ринкові утворення як нового типу, так і старого, що виростили з колишніх родин, общинних та корпоративних асоціацій. Так, німецька модель громадянського суспільства того часу виразилася в гільдії, що стала однією з перших форм об'єднання ремісників та торговців і першою формою їх самозахисту, а також впливу на управління містами. Не випадково деякі великі європейські міста (Флоренція, Падуга та ін.) реконструювали себе саме як міста-гільдії (townsmen).

Незважаючи на деякі історичні і національні особливості, ми все ж таки вважаємо за можливе дати загальну характеристику західної моделі громадянського суспільства, якій притаманні такі ознаки. Відстоюється природне право людини на життя і вільну діяльність. Визнається рівність громадян у рамках єдиних для всіх законів. У суспільну свідомість проникає ідея соціальної справедливості. Відстоюються демократичні механізми суспільного управління, які створювали б гарантії рівності можливостей соціально нерівних суб'єктів. Обґрунтовується положення поділу влади з метою подолання абсолютизму і формування правової держави. Панує верхо-

¹ Див.: Black A. *Guilds and Civil Society in European political thought from the 12-th Century to the Present*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1984. 280 p.

венство права, яке має єдину філософську основу – індивідуалізм. Один з найбільших італійських інтелектуалів ХХ ст. Норберто Боббіо стверджував, що індивідуалізм – це основна політико-філософська передумова доктрини фундаментальних прав. Він відзначав, що в Європі у період становлення громадянського суспільства відбулося «перевертання» відношення між державою і громадянином. На місце пріоритету індивідуальних обов'язків щодо політичної влади була поставлена протилежна деонтична модальність – індивідуальні права, а держава наділялася обов'язком визнання, захисту та сприяння таким правам. Особа опинилася під захистом у формі «індивідуальних прав»¹. Громадянське суспільство – це найважливіша основа демократичної держави. Європейський досвід вивчення цього феномена показує, що рівень сформованості громадянського суспільства відображає ступінь розвитку демократії. Стабільність же демократичного процесу залежить від того, якою мірою політичні інститути відображають потреби громадянського суспільства, своєчасно реагуючи на процеси, що відбуваються у ньому. Сучасне громадянське суспільство, диференційоване і плюралістичне, потребує політичної культури, досить зрілої, аби сприйняти і сприятливі перспективи, і ризики, пов'язані з правами і обов'язками громадянина в умовах лібералізму та демократії².

Західне громадянське суспільство, його інститути, асоціації та діяльність громадян є втіленням ліберальної парадигми. Остання не тільки відображена в теорії права, політики і філософії, а й проникла в менталітет громадян, визначаючи основи розвитку і відтворення громадянського суспільства.

¹ Див.: Максимов С. І. Верховенство права і права людини: історія та сучасність. *Громадянське суспільство і права людини*: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. С.16.

² Див.: Требін М. П. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства. *Особистість. Суспільство. Право*: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Полтав. юрид. ін-ту. Полтава, 15 бер. 2012 р.: у 2 ч. Ч. 1 / редкол.: А. П. Гетьман, О. П. Бушан, О. Р. Дашковська та ін. Харків: Точка, 2012. С. 80–86.

Серцевинною характеристикою лібералізму є визначення держави як знаряддя для обслуговування інтересів людини, її життєвих потреб. Таке розуміння держави було вираженням сутності концепції англійського філософа Джона Локка. В його роботі «Два трактати про правління»¹ (1690) сформульовано два фундаментальні ліберальні принципи: економічної свободи як права на особисте володіння і користування власністю та інтелектуальної свободи, що включає свободу совісті. Основою його теорії є уявлення про природні права: на життя, особисту свободу та приватну власність, яке стало предтечею сучасних прав людини. Вступаючи в суспільство, громадяни укладають суспільний договір, згідно з яким вони відмовляються від своїх владних повноважень на користь уряду, аби він захищав їх природні права. Дж. Локк постулює нерозривну єдність і взаємозалежність основних політичних і економічних прав людини. Політичні права громадян (що впливають з їх природних прав), за Локком, стають обмежувачем повноважень держави, перешкодою для будь-якого замаху з її боку на економічну свободу і власність приватних осіб. Тому утворення державності, відповідно, передбачає відмову лише від небагатьох, строго відміряних повноважень, спрямованих на деякі права і свободи. Але воно не пов'язане з відмовою від своїх прав як таких (у тому числі від права контролю владі, вільного політичного волевиявлення тощо). Дихотомія «особа – держава» розв'язується Локком, поза сумнівом, на користь першого елемента. Права людини мають верх над будь-якими державними правами; сама держава створюється лише з метою їх кращого виконання і гарантованого захисту. І громадянин зобов'язаний підкорятися державі до тих пір, поки вона не загрожує його основним інтересам.

Ідеї Локка справили величезний вплив на створення американської Конституції 1787 року. Локківський лібералізм разом з європейськими емігрантами було перенесено на американське підґрунтя. Сутність ідей, які привернули увагу американців, полягала в затвердженні пріоритету індивідуальних думок, невідчужуваності та невід'ємності прав людини,

¹ Див.: Locke J. Two treatises of government / with a supplement Patriarcha by Robert Filmer; edited with an introduction by Thomas I. Cook. New York: Hafner, 1947. xlii, 311 p.

визнанні свободи як абсолютної цінності, у визнанні політичної справедливості як конвенціональності. На переконання Локка, свобода є базовою правовою цивільно-політичною цінністю. З локківського лібералізму випливала концепція побудови вільного суспільства в країні рівних можливостей, що стало привабливим для північноамериканських штатів. Джордж Вашингтон, Джон Адамс, Джеймс Медісон, Томас Джефферсон, Джеймс Монро, Бенджамін Франклін, Александр Гамільтон, Томас Пейн та інші американські батьки-засновники («The Founding Fathers») поділяли загальне бачення на побудову американського суспільства, вважаючи, що вона може бути матеріалізована завдяки вихованню громадян згідно з мораллю лібералізму.

У Північній Америці локківський лібералізм виразився у таких поняттях: свобода (*Liberty*); рівність (*Equality*); незалежність (*Freedom*) та справедливість (*Justice*). Рівність передбачала політичну рівність усіх людей і рівність можливостей. Вона орієнтувала на те, що в хорошому суспільстві уряд створює умови, за яких індивідууми змушені боротися за поліпшення свого добробуту згідно зі своїми амбіціями і здібностями, але в рамках системи законів, які у свою чергу передбачають повагу цінності життя і власності інших індивідуумів. Незалежність / свобода включає, за ідеями «батьків-засновників», не просто здатність робити те, що бажає кожен, а й, перш за все, ідею про певний ступінь успіху або про досягнення задоволеності громадянина, який живе серед інших громадян у конкретній державі. Нарешті, ще одне поняття американського лібералізму – справедливість. Вона полягає у тому, що людина як розумна істота здатна ставитися до однакових речей однаково і до різних речей – по-різному, погоджуючись щодо загальних правил і вимог, на основі яких вона спроможна розв'язувати проблему відповідності одних речей іншим.

Лібералізм – це суспільно-політичний феномен, що зазнає постійних змін, адаптуючись до динамічної політичної реальності. Згідно з Е. Арбластером, «лібералізм слід розглядати не як щось застигле і абстрактне, не як сукупність незмінних моральних і політичних цінностей, а як історичний рух ідей в епоху сучасності»¹. Вагомий внесок

¹ Arblaster A. The Rise and Decline of Western Liberalism. Oxford: Basil Blackwell, 1984. P.11.

в осмислення основних концептів сучасного лібералізму зробили Джон Роулз, Рональд Дворкін, Ісайя Берлін, Вілл Кімліка, Майкл Дж. Сендел, Джеремі Уолдрон, Чарльз Тейлор та ін.¹ Так, Р. Дворкін уважав, що «... головним нервом лібералізму є певна концепція рівності, яку я називаю ліберальною»². Дж. Роулз конструює ідеальне громадянське суспільство, виходячи з наявної часткової практики його позитивного функціонування у правовому просторі західних демократій. У роботі «Ідеї блага і пріоритет права» Роулз пише: «Відмінні особливості політичної концепції справедливості такі: по-перше, вона являє собою концепцію моралі, розроблену для особливого суб'єкта, а саме для базової структури конституційного демократичного режиму, по-друге, прийняття політичної концепції не припускає прийняття будь-якої всеосяжної релігійної, філософської або моральної доктрини; скоріше політична концепція являє собою раціональну концепцію однієї лише базової структури суспільства, і, по-третє, для її формулювання використовується не яка-небудь всеосяжна доктрина, а певні інтуїтивно усвідомлені фундаментальні ідеї, латентно присутні в суспільній політичній культурі демократичного суспільства»³. Для Роулза лібералізм виражається, перш за все, в ідеї справедливості, яка, піднявшись на теоретико-рефлексивний рівень, набуває форми теорії справедливості як чесності, де це обмеження виражається в пріоритеті права. Пафос «Теорії справедливості» Роулза в тому і полягає, що в ній стверджується значимість людських прав, які входять невід'ємним компонентом в громадянське суспільство, будучи невідчужуваними, незалежними ані від загального, ані від приватного блага. Стосовно до політики держави це означає, що громадянські права пріоритетні над корисністю практично-політичних державних рішень, якщо вони вступають у суперечність з ними.

¹ Див.: Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий ; Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського. 2-ге вид., перероб. Київ: Простір ; Київ: Смолоскип, 2009. XXXII, 1123 с.

² Дворкін Р. Либерализм. *Современный либерализм: Берлин Исайя, Дворкин Рональд, Ролз Джон и др.* / Пер. с англ., предисл. Л. Б. Макеевой. Москва: Прогресс-Традиция: Дом интеллектуальной книги, 1998. С. 46.

³ Ролз Дж. Идеи блага и приоритет права. *Современный либерализм.* С. 77.

Канадський учений В. Кімлика, який аналізує теорію справедливості Роулза, підкреслює, що той визнає свободу, але не свободу взагалі, а має на увазі основні свободи, під якими розуміються звичайні цивільні та політичні права, визнані в ліберальних демократіях: право голосувати і балотуватися на будь-яку посаду в державі, право на законний суд, свободу слова, пересувань тощо. «Ці права дуже важливі для лібералізму; по суті, один із способів визначити лібералізм – це вказати на те, що він віддає пріоритет основним свободам»¹. Кімлика звертає увагу на те, що ідеологія рівних можливостей є традиційною для лібералізму. Він формулює її сутність у такий спосіб: «Вона гарантує, що доля людей визначається не обставинами, а ухваленними ними рішеннями. Якщо в суспільстві визнається рівність можливостей, то мій успіх чи невдача в досягненні якої-небудь мети залежатиме від моєї поведінки, а не від моєї расової, класової чи статеві належності. У суспільстві, де соціальні умови нікого не ставлять у привілейоване або неvigідне становище, успіх людей (або невдача) є результат їх власного вибору і витрачених зусиль. Отже, якого б успіху ми ні досягли, він є заслуженим, а не дарованим зверху. В суспільстві, що признає рівність можливостей, нерівний підхід вважається чесним, бо цей успіх досягнуто «заслужено», він прийшов до тих, хто його «заслужив»»².

Юрген Габермас вказує на важливість для громадянського суспільства недоторканності приватного життя. Воно є «чіткою протилежністю тоталітарним державно-соціалістичним системам», де контролюється не тільки бюрократично висушена громадськість, але й знищується, руйнуючи безпосередню солідарність людей, приватна основа суспільного життя. Коли приватне більше не поважається і не захищається, то не може бути й мови про громадянське суспільство³.

На сьогодні лібералізм є ідеологічною основою західної моделі громадянського суспільства. Концепції особистої свободи, почуття

¹ Кімлика У. Либеральное равенство. *Современный либерализм*. С. 143.

² Там само. С. 144–145.

³ Див.: Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1992. S. 446.

власної гідності, свободи слова, загальних прав людини, релігійної терпимості, недоторканності особистого життя, приватної власності, вільного ринку, рівності, правової держави, прозорості діяльності уряду, обмежень на державну владу, верховної влади народу, самовизначення нації, освіченої і розумної державної політики¹ отримали значне поширення і підтримку в усьому світі.

Другою важливою парадигмою західного громадянського суспільства є демократія. Вся суспільна практика людства показала, що однією із загальних тенденцій розвитку світової спільноти є демократична спрямованість змін. На думку італійського і американського філософа Джованні Сарторі, поняття демократії зараз таке святе, що ніхто не ризикує назвати себе антидемократом². Йому вторить Н. Боббіо, який додає, що демократична ідеологія зараз настільки сильна і проникаюча, що навіть найдеспотичніші і авторитарні уряди, не бентежачись, оголошують себе «народною демократією», тим самим вносячи ще більшу плутанину в розуміння демократії³. У зв'язку з цим американський філософ М. Агоп'ян відзначив, що демократія – це суспільний ідеал, який кожна ідеологічна система експлуатує на свій розсуд⁴.

Демократія – явище, що знаходиться в постійному русі, розвитку. Як і все інше, демократія не є абсолютне Добро. В руках людини вона може бути спрямована і на Добро, і на Зло. І щоб не відбулося останнього, треба добре віддавати собі звіт у всіх недоліках, що є у природі цього явища, які впливають на сучасний стан розвитку громадянського суспільства. Термін «демократія» (грец. *δημοκρατία* – народовладдя, від *δῆμος* – народ і *κράτος* – влада) давньогрецького

¹ Див.: Мак Э., Гаус Д. Ф. Классический либерализм и либертарианство: либеральная традиция. *Ойкумена*: альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в Харькове; ХНУ им. В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко; науч. ред. А. А. Фисун. Харьков, 2011. Вып. 8. С. 56–86.

² Див.: Sartori G. *Democratic Theory*. New York: Wayne University Press, 1965. P. 2.

³ Див.: Bobbio N. *The future of democracy: a defence of the rules of the game* / translated by Roger Griffin; edited and introduced by Richard Bellamy. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. P. 1.

⁴ Див.: Hagopian M. N. *Ideals & Ideologies of Modern Politics*. New York: Longman, 1985. P. 4.

походження і буквально означає «владу народу». Існують різні думки про те, хто вперше ввів у лексикон і використав це слово. Одні автори вказують на Геродота; інші, спираючись на твори Арістотеля та інших мислителів давнини, вважають автором Протагора; на погляд третіх, вперше вжив це поняття Фукидід. Швейцарський учений Альберт Дебруннер відносить час появи терміна «демократія» до другої половини V ст. до н. е. Але, як би там не було, кращі уми людства впродовж двох останніх тисячоліть не обділяли увагою цей термін. Він широко використовувався і розвивався, збагатившись новим змістом.

У творах стародавніх мислителів, особливо Платона та Арістотеля, поняття демократії пов'язується перш за все з ідеєю влади більшості народу в місті-державі. Так, Арістотель у «Політиці» виділяв три форми державного устрою: монархію – владу одного правителя, здатну перетворитися на тиранію; аристократію – владу декількох, небагатьох правителів, здатну перетворитися на олігархію; політію – владу більшості громадян, здатну перетворитися на демократію, якщо дотримуються лише вигоди неіснуючих¹. Як бачимо, ставлення до демократії у Арістотеля є негативним. Як учню Платона, йому було відомо, що вчитель (у трактаті «Держава» в книзі восьмій) називав п'ять форм правління: аристократію (правління кращих), тімократію (правління гірших і корисливіших), олігархію (правління групи сильних і заможних), тиранію та демократію, яку він вважав результатом заклоту бідняків, що знищують і виганяють супротивників і розподіляють з тими, хто залишилися, владу². Демократію він назвав «правлінням числа» і «правлінням багатьох (або множини)». Платон розрізняв хороші і погані форми правління і демократію визнавав гірше хороших, але краще поганих. І він відзначав, що «тиранство виникає, звичайно, не з якого іншого ладу, як з демократії»³. У «Законах» Платон звів типологію форм правління до монархії і демократії. Обидві

¹ Див.: Арістотель. Політика. *Сочинения*: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. С. 457.

² Див.: Платон. Государство. *Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 3 / Пер. с древнегреч.; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 221, 329.

³ Там само. С. 329.

форми, на його погляд, погані: одна – через надлишок влади, інша – через надлишок свободи¹.

Арістотель також відзначав, що у відомих йому демократіях установилися порядки, їй протилежні. Причина у тому, «що там погано розуміють, що таке свобода», «свобода тлумачиться як можливість робити всякому що завгодно»². Повна свобода, на їх думку, перетворюється на свавілля, яке веде до тиранії. Спочатку – до тиранії на-товпу, а остання трансформується у тиранію демагогів, які потім усувають свободи і встановлюють одноосібну владу, не поважають закони. Кращою формою правління вони вважали ту, яка забезпечує загальне благо. Арістотель писав, що «те життя блаженне, при якому немає перешкод до здійснення чеснот»³.

Створюючи модель ідеального суспільства, Платон затверджував примат держави над особою, яка повинна жорстко виконувати її закони. Абсолютизуючи права держави, Платон, та й Арістотель, не вів мову про права людини відносно держави. Вперше цю проблему поставили стойкі, які заявили про те, що всі люди, незалежно від статі, соціального стану або етнічного походження, є рівними самим природним чином. Основний пафос світогляду стойків – єдність. «Дійсно, державна система засновника стойкої школи Зенона, що спричинила загальне здивування, зводиться до єдиного положення – аби ми жили не особливими містами і общинами, керованими різними статутами, а вважали б усіх людей своїми земляками і співгромадянами, так щоб у нас були загальне життя і єдиний розпорядок»⁴.

Деякі мислителі пізньої Античності звертали увагу на те, що у демократії як народовладдя є два антиподи. Перший, добре відомий, – це диктатура одної особи (цар, король, фараон) або аристократичної меншості, або певного класу, соціальної групи, що представляють меншість населення. Другий, менш відомий, – охлократія (від грец.

¹ Див.: Платон. Законы. *Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 4/ Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; авт. вступ. ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 71–437.

² Аристотель. Политика. С. 551.

³ Там само. С. 507.

⁴ Плутарх. Сочинения: пер. с древнегреч. / сост. С. Аверинцев; вступ. статья А. Лосева; коммент. А. Столярова. Москва: Худ. лит., 1983. С. 416.

ὄχλος – натовп), тобто безрозсудна влада натовпу, деперсоналізованої маси людей, які не поважають закон. У творах стародавніх пізніших критиків охлократії можна знайти те, що зацікавить нас сьогодні, адже вже тоді їх турбувало, що за певних умов «демос» – народ перетворюється на «охлос» – натовп. Наприклад, це трапляється при вакуумі влади, нехтуванні законами, безладах масового масштабу або тоді, коли народні мітинги і збори стають об'єктом підвищеного впливу демагогів, екстремістів, політичних авантюристів.

Проблема відносин меншості і більшості в демократії невідривно пов'язана з проблемою демократичної єдності суспільства і загальних демократичних цінностей: рівності, справедливості, свободи і права, розв'язання якої виявилось не менш складним, ніж перевлаштування найформальнішої організації суспільства і влади. У Середньовіччі ідея рівності людей, перш за все перед Богом, одержала розвиток у Августина. У своїй головній і найобширнішій праці, названій ним «Про град Божий»¹, він всю світову історію людства розглядав як історію боротьби двох ворожих і непримиренних царств: царства світла та царства тьми, або царства Бога та царства диявола. Царство диявола Августин пов'язував з державою. Царство Бога – церква, це і є той «град Божий», який винесений в заголовок цієї книги. Августин різко протиставляє державу і церкву. Держава заснована на любові людини до самої себе, на егоїзмі. Це сфера безперервної боротьби, війни, конфлікту, боротьби одних прошарків народу проти інших. Держава – царство гріху, де панує не закон, а свавілля. На відміну від держави церква заснована на самовідданій любові людини до Бога, на рівності усіх перед Богом. Тим самим було закладено основи концепції «природного права», а пізніше – у XVI–XVII ст. – було розвинуто й її світські варіанти.

Цінний внесок у розуміння демократії здійснили великі представники епохи Просвітництва XVII–XVIII ст. в Європі. Це Джон Локк і Томас Гоббс в Англії, Шарль Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Вольтер, Дені Дідро у Франції та ін. На етапі становлення західної моделі громадянського суспільства було істотно розвинено колишні, сфор-

¹ Див.: Saint Augustine of Hippo. The city of God / translated by Marcus Dods. Peabody, Mass. : Hendrickson Publishers, 2009. xix, 804 p.

мовано нові принципи демократичної організації суспільства, що не втратили своєї цінності й донині, адже промисловці йшли до влади під гаслами демократії, свободи, рівності та справедливості. У країнах Західної Європи затверджувалося республіканське правління, виникли концепції договірної держави і принцип поділу влади. Демократична республіка для Монтеस्क'є – суспільний устрій, де весь народ, тобто збори громадян, видає закони, в його руках зосереджена верховна влада. «У демократії народ у деяких відносинах є государем, а у деяких відносинах – підданим», – писав Монтеस्क'є¹. Государем він є через голосування, тобто кожен окремих громадянин володіє тільки одним правом подання голосу, і цим вичерпувалися всі його права. В усьому іншому він підкорявся більшості голосів, яка стає державним законом. Таке правління, за Монтеस्क'є, могло існувати тільки в суспільстві людей, що мають однакові інтереси і потреби, а це можливо при моральній згоді людей, яка досягається завдяки громадянській чесноті. Останню Монтеस्क'є вважав принципом демократичного правління. Він визначав її як любов до законів і Вітчизни. Через порушення цього принципу демократії можливий конфлікт між політичною рівністю та політичною свободою.

Руссо визнавав демократичне правління за найдосконаліше, але недосяжне для земних людей. «Якби існував народ, що складається з богів, то він управляв би собою демократично. Але правління, так зроблене, не підходить людям»², – писав він. Руссо вказував на високу нестабільність, хиткість демократичного правління, коли зазначав: «...Не існує правління, такого схильного до громадянських воєн і внутрішніх хвилювань, як демократичне, або народне, тому що немає ніякого іншого правління, яке так сильно і постійно прагнуло б зміни форми або вимагало більше тривалості і мужності, щоб зберегти свою власну»³.

Базові ідеї класиків теорії демократії стали підґрунтям для розробок різних концепцій демократії (традиційно-ліберальна, ідентитарна,

¹ Монтеस्क'є Ш. Избр. соч. Москва: Госполитиздат, 1955. С. 169.

² Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. *Трактаты* / подгот. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин. Москва: Наука, 1969. С. 201.

³ Там само.

плюралістична, елітарна, критична, партиципаторна, плебісцитарна, соціалістична та інші теорії демократії), де в тому або іншому ступені відображаються проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства, забезпечення прав громадянина, домінування закону в усіх сферах буття¹. Таким чином, слід констатувати той факт, що демо-

¹ Див.: Берроуз Г. Демократія: від теорії до практики: посіб. для студентів / [пер. з англ. Галина Герасим, Ірина Бабаніна]; [Міжнар. фундація вибор. систем (IFES)]. Вид. 2-е, допов. Київ: Друкарський двір Олега Федорова, 2019. 100 с.; Гелд Д. Демократія та глобальний устрій / пер. О. Юдін, О. Межевікіна; відп. ред. О. Юдін. Київ: Port-Royal, 2005. 358 с.; Гюфе О. Демократія в епоху глобалізації: посіб. з філософії / пер. з нім. Л. Ситніченко та О. Лозінської. Київ: ППС-2002, 2007. 435 с.; Даль Р. А. Демократія та її критики / Пер. з англ. Харків: РА-Каравелла, 2002. 440 с.; Демократія: Антологія / Наук. тов-во ім. В. Липинського; Упоряд.: Олег Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. XXVIII+1108 с.; Кін Д. Мас-медіа і демократія / пер. О. Гриценко, Н. Гончаренко; літ. ред. О. Гриценко. Київ: К. І. С., 1999. 134 с.; Корбачинський О. Тоталітаризм і демократія як відображення внутрішнього конфлікту людини. *Філософ. і соціол. думка*. 1994. №№ 11–12. С. 103–108; Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії: монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. 400 с.; ЛеДюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / пер. з англ. Р. Ткачук; наук. ред. З. Гриценко. Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2002. 158 с.; Масарик Т. Г. Право і демократія: вибр. праці / передм., упорядкув. М. М. Нагорняк. Київ: Логос, 2007. 335 с.; Райс К. Демократія / [пер. з англ. Л. Герасимчука]. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2018. 320 с.; Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.; Толстоухов А. В., Парапан І. Г., Мелков Ю. О. Багатолика демократія: монографія. Київ: Парапан, 2011. 204 с.; Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: монографія / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Юридична думка, 2007. 336 с.; Cartledge P. Democracy: a life. New York, NY: Oxford University Press, 2016. xxvi, 383 p.; Chambers S. Contemporary democratic theory. Cambridge, UK; Hoboken, NJ: Polity Press, 2024. xi, 274 p.; Deliberative democracy / edited by Jon Elster. Cambridge, U. K; New York: Cambridge University Press, 1998. xi, 282 p.; Della Porta D. Can democracy be saved? : participation, deliberation and social movements. Cambridge: Polity, 2013. xi, 224 p.; Downs A. An economic theory of democracy. New York, Harper, 1957. 310 p.; Fuller R. Beasts and gods: how democracy changed its meaning and lost its purpose. London, UK: Zed Books, 2015. ix, 414 p.; Gershberg Z., Illing S. The paradox of democracy: free speech, open media, and perilous persuasion. Chicago: University of Chicago Press, 2022. 329 p.; Graeber D. The Democracy Project: a history, a crisis, a movement. New York: Spiegel & Grau, 2013. xxiii, 326 p.; Held D. Models of democracy. 3rd ed. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity, 2006. 338 p.; Keane J. Public life and late capitalism: toward a socialist theory of democracy. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1984. vii, 340 p.; Militant democracy and its critics: populism, parties, extremism / edited by Anthoula Malkopoulou and

кратія як форма політичної організації суспільства і як самостійна цінність ґрунтується на ряду максим, зокрема наступних: народ є джерелом влади; держава є гарантом основних прав і свобод особи; політична влада належить більшості народу, яка виявляється шляхом прямих або непрямих виборів; влада формується на вільних виборах, що припускають свободу висунення кандидатур, загальне і рівне виборче право, свободу голосування; більшість поважає права меншини (опозиції) на критику, зміну правлячого режиму на чергових виборах; конституціоналізм є регулювання за допомогою конституції відносин між владою і суспільством, їх рівної відповідальності перед законом.

Велике значення для західної моделі громадянського суспільства мають незалежні ЗМІ, що стоять на сторожі свободи слова та друку. Свобода слова та друку ввійшла до гасел усіх борців за демократію, починаючи з XVIII ст. І хоча друковане слово зараз у світі стало менш поширеним, ніж, наприклад, 20 років тому, його роль у формуванні громадської думки і громадянського суспільства загалом залишається дуже вагомим. В сучасних умовах на формування демократії великий вплив справляють електронні ЗМІ, насамперед інтернет.

Взагалі, коли ми ведемо мову про західну модель громадянського суспільства і місце в ньому засобів масової інформації, слід підкреслити, що з одного боку, це передбачає наявність приватних ЗМІ, які працюють відповідно до закону, кодексу журналістської етики, а також правил, установлених незалежною радіомовною владою або ж іншими подібними інститутами громадського контролю, а з другого – європейська модель передбачає існування громадських каналів у сфері теле-радіомовлення. Такі канали транслюють програми, що становлять

Alexander S. Kirshner. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019. 256 p.; Munck G. L. What is Democracy? A Reconceptualization of the Quality of Democracy. *Democratization*. 2016. Vol. 23, Issue 1. P. 1–26; O'Flynn I. Deliberative democracy. Cambridge, UK; Medford, MA : Polity Press, 2022. viii, 165 p.; Sartori G. The theory of democracy revisited. Chatham, N. J.: Chatham House Publishers, 1987. xiv, 542 p.; Scudder M. F., White S. K. The two faces of democracy: decentering agonism and deliberation. New York: Oxford University Press, 2023. xi, 197 p.; The Future of Representative Democracy / edited by Sonia Alonso, John Keane, Wolfgang Merkel; with the collaboration of Maria Fotou. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011. xiv, 307 p. та ін.

суспільний інтерес, чого комерційні канали або не можуть собі дозволити, або не бажають це робити через політичний тиск.

Функція формування громадської думки є найважливішою серед функцій ЗМІ з погляду громадянського суспільства¹. Каналами висловлення громадської думки є участь у виборах, зборах, мітингах, маніфестаціях тощо. Ці канали дозволяють виявити ставлення громадян до того чи іншого закону, указу, з'ясувати, які проблеми дійсно цікавлять громадян. Вивченням громадської думки у найбільш систематизованому вигляді займаються спеціалізовані установи, що регулярно проводять соціологічні опитування.

Сучасне громадянське суспільство на Заході органічно пов'язане з обставинами і вимогами постіндустріального розвитку і сполученими з ними структурними та соціокультурними зрушеннями. Значущим чинником при цьому є необоротна, по суті, на сучасному рівні соціально-політичного розвитку європейських країн перемога демократії. Саме торжество демократії створило умови, що сприяють швидкому розвитку громадських організацій, «вкоріненню» їх у суспільно-політичне життя, посиленню їх соціальної значущості. Цікаво, що позитивний вплив на долю громадянського суспільства справляє як кейнсіанська, так і ліберальна економічна політика, як опора на підтримку держави-протектора, так і емансипація особистості від держави. Найбільш характерним для сучасного етапу еволюції громадянського суспільства виявляється його цілісність як структурованої всеохоплюючої системи громадянських інститутів, що проникають у всі «пори» життя соціуму.

Цьому етапу притаманні такі специфічні моменти:

- становлення і затвердження нового індивідуалізму, який має на противагу старого не елітарний, а масовий характер, що поєднує високе почуття особистої гідності з розширенням інтересів і активізацією соціальних зв'язків;
- формування і енергійний розвиток мережових, профільних та галузевих асоціацій, яких потребує економіка епохи глобалізації;

¹ Див.: Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. Львів : Червона Калина, 2002. С.205–212.

- бурхливе зростання сучасних засобів масової інформації з їх претензією на роль «четвертої влади» як наслідок інформаційного прориву і віддзеркалення тенденції просування до інформаційного суспільства;

- усе більш повне розкриття подвійної природи і своєрідних можливостей громадських політичних асоціацій, а також системи публічного управління в умовах розгорнутої демократії. Завдяки цьому починає здійснюватися «конвергентний процес одержавлення громадянського суспільства та огромадження держави», який нині набуває зовсім іншого змісту, ніж подібні процеси в минулому, оскільки він не обмежує, а розширює сферу людської свободи;

- бурхливе зростання мережі різноманітних за значенням та формами соціальних і соціокультурних асоціацій, що відображає високий ступінь структурованості, характерний для розвиненого демократичного суспільства. Маючи можливість виражати найрізноманітніші і конкретніші інтереси великих і малих груп населення, вони сьогодні складають найбільш розгалужений і в сукупності найвагоміший сектор громадянської сфери, що зветься третім.

Сучасна модель громадянського суспільства типологічно відрізняється від попередніх моделей. Громадянське суспільство нині є фундаментальним чинником удосконалення демократичної державності. Плідна взаємодія держави і громадських об'єднань тягне за собою і зміну співвідношення соціальних функцій на користь громадянського суспільства. Це означає, що думка про можливе у відносно доступній для огляду перспективі перетворення держави на наймажного керуючого громадянського суспільства (яке не переслідує репресивні цілі і позбавлене необхідних для цього механізмів) у країнах, що вступають на певний цивілізаційний щабель розвитку (в розряд яких, на жаль, поки що не входить Україна), перестає здаватися утопічною.

За еволюційними процесами мінливої взаємодії держави та громадянського суспільства шикуються і різні моделі держави, що змінюють одна одну – від конституційно-демократичної, що прагне обмеження суверенітету влади законом, який стверджує ідею пріоритету прав людини, сприяє формуванню діалогу між владою і суспіль-

ством, структуруванню громадянського суспільства, раціоналізації системи державного управління, до появи моделі правової держави. Структурованість та інституціональна оформленість громадянського суспільства є важливими умовами побудови правової держави, а правова держава, у свою чергу, є головною умовою існування і розвитку громадянського суспільства.

Соціальна держава стала конструктивною відповіддю на недосконалість «правової держави» в її класичному ліберальному трактуванні. Проголошення в принципі державного пріоритету індивідуальної свободи, рівності прав громадян, невтручання держави у справи громадянського суспільства не змогло відгородити суспільство від глибокої соціальної нерівності. Термін «соціальна держава», який увійшов у науковий обіг у середині ХХ ст., був покликаний підкреслити здатність держави здійснювати сучасну соціальну політику – створення системи соціального захисту, соціальних гарантій, соціального партнерства та пріоритетність цих завдань. Це відображало нові реалії взаємодії держави і громадянського суспільства. Держава втратила своє монопольне становище єдиного інструмента соціальної політики. В її надрах виникла складна мережа громадських і політичних організацій та інститутів, які сформувалися в середовищі громадянського суспільства і стали по-новому вибудовувати систему взаємодії з державою. Ця система була названа міжсекторним соціальним партнерством – типом конструктивної взаємодії організацій держави (першого сектору), бізнесу (другого сектору) та громадянського суспільства в особі некомерційних організацій (третього сектору) при розв’язанні соціально значущих проблем усього суспільства.

Проте пошук оптимуму в цій взаємодії зараз іде дуже непросто. Соціокультурні зрушення суспільства постмодерну відрізняються «потоншенням» соціальної тканини, наростанням крихкості соціальних зв’язків, їх «віртуалізації». Сучасний світ знаходиться під напругою колосального динамізму: він постійно твориться і водночас розпадається на складові частини, формуючи нові комбінації соціально-економічного та політичного дизайну. Але найістотніше зрушення полягає в іншому, а саме у тому, що рівень горизонтальних зв’язків, «піддержавних», «позадержавних», які утворюють корпоративні

мережі в постіндустріальному індивідуалізованому суспільстві, стає важливішим за рівень вертикальний, пов'язаний з державою. Соціальна енергія сьогодні збирається на горизонтальному рівні і там концентрується. Локальні соціальні спільноти добре пов'язані з великими планетними комунікаціями. Збільшується своєрідна «гібридизація» світу. Це світ не прямих, відкритих протистоянь, а скоріше мозаїчна, постійно пульсуюча мережа віртуальних залежностей та інтересів, що постійно перегруповуються.

У такому світі, що принципово змінився, підтримувати позитивний баланс взаємодії держави та громадянського суспільства дуже не просто. Соціальний механізм здійснення державного управління став більш складним і суперечливим, оскільки саме до горизонтального рівня «стяглася» жива енергія соціуму, що розвивається, і саме він гостріше і оперативніше «схоплює» назріваючі в товщі реального життя потреби і проблеми суспільного розвитку. В цьому сенсі особлива роль відводиться системі представництва соціальних інтересів у рамках державного управління, що дозволяє постійно підтримувати режим балансу у взаємовідносинах держави і громадських асоціацій, захищаючи його від загрози «звалювання» у деструктивне русло.

На рубежі 70–80 рр. XX ст. з'явилися нові громадські рухи та організації. (Новими рухами західні дослідники досить тривалий час називали некомерційні, недержавні організації – НКО, які багато в чому стали заміщати старі рухи, основу яких складали профспілки). У чому їх особливості?

1. Цінності. Нові суспільні рухи та організації орієнтуються на проблеми екології, територіальної спільності, міського середовища, умов життя людини і виживання людства, світу людини (її здоров'я, комфорт, якість життя та ін.) Підхід до цих проблем базується на постіндустріальних цінностях, сутність яких у встановленні нових відносин людини з природою, з самою собою і соціальним оточенням, відмінних від утилітаризму, притаманного ринковому виробництву. Найбільш значущими серед постіндустріальних цінностей є індивідуальний стиль життя (*life-style*), автономія (*autonomy*) та ідентичність (*identity*). Нові громадські суб'єкти заперечують домінуючі цінності

модернізації, побудованої на принципах економічного зростання, товарного виробництва, національної державності.

2. Організаційна структура рухів являє собою внутрішній спосіб функціонування нової ідентичності. Структурна децентралізація, самоврядування, горизонтальна мережа комунікацій є організаційними корелятами цінностей-цілей, які сповідують нові громадянські рухи та організації. Вони свідомо протиставляють себе ієрархічно-бюрократичним структурам інституційних організацій і старих рухів. Згідно з цими тенденціями нові організації і рухи орієнтуються на створення невеликих неформальних груп, з'єднаних горизонтальними зв'язками координації та інформування.

3. Форми колективних дій становлять зовнішній спосіб вияву ідентичності. Вони носять принципово позаінституційний характер. Репертуар колективних дій обмежено методами прямої демократії (демонстрації, мітинги, марші протесту, захопiti територій і будівель, плебісцити та ін.). Форми, типові для демократичних інститутів (участь у виборчій компанії, альянси з політичними партіями) або виключно старих рухів протесту (страйки), вважаються малоефективними і (або) не відповідають новим цінностям.

Наявні своєрідна «аполітичність», підйом політичних рухів та організацій, загальним для яких є антипатія відносно існуючих центрів влади і опозиція до усталених «урядових» партій. Підйом нових соціальних рухів, таких як рухи за права жінок, за мир, екологію, також є частиною цього феномену. Навіть якщо ці рухи висловлюють свої погляди через партійні організації (наприклад, партія зелених), вони мають тенденцію претендувати на мандати незалежних кандидатів.

Групи, створені «на злобу дня», є більш мобільними і гнучкими в ухваленні рішень та залученні нових членів і засобів. Локальні групи, асоціації, фонди та соціальні рухи можуть бути залучені у процес заміщення традиційних інститутів представництва інтересів як «прообраз» рішучого зв'язку між урядом і суспільством. Отже, парадоксальне завдання «організаційного будівництва» нових організацій і рухів можна сформулювати так: стати ефективною політичною силою, не руйнуючи свою ідентичність і автономію, не стаючи формалізованою, ієрархічно побудованою організацією.

Представницька демократія за таких умов переживає закономірну кризу. Йде пошук нових ніш, модифікацій. Нові суб'єкти громадської самодіяльності по-новому бачать свої відносини з державою. Нові організації та рухи часто будують свої відносини з інституційними політичними суб'єктами не в термінах компромісу і взаємних поступок, а в риторичній різкій антиномії, протиставлення «ми» і «вони», «тепер» і «ніколи». Нездатність багатьох організацій і рухів до договору з офіційними структурами корениться у тому, що вони абсолютно чужі цим інститутам за своїми цінностями і організаційними принципами. Антиінституціоналізм нових рухів і організацій виражено в перевагах позапарламентських методів прямої демократії. До них належать: 1) легальні плебісцитні форми представництва інтересів, такі як референдуми, санкціоновані мітинги, демонстрації, пред'явлення позовів офіційним структурам тощо; 2) форми громадянської непокорі, вільні від насильницьких дій: сидячі демонстрації, бойкоти та ін.; 3) дії, що свідомо включають або провокують елементи насильства та порушення законності, наприклад, несанкціоновані мітинги і демонстрації, саботаж та ін. Репертуар акцій прямої демократії використовується, аби привернути до висунутих вимог якомога більше уваги і прихильників.

Отже, нові громадські рухи і організації не мають звичних форм інституціоналізації, типових для традиційних класових утворень і групових форм самоорганізації населення.

Так, німецькі соціологи ґрунтовно і виважено проаналізували місце та роль неурядових структур ФРН у сучасній політичній системі країни¹. Намагаючись зрозуміти вражаючі результати електоральних успіхів недержавних, неурядових рухів, дослідники дійшли висновку про те, що достатньо значна частина німців починає бачити в неурядових організаціях не тільки і не стільки альтернативу партіям, а й той чинник, який формує магістральний напрям еволюції всієї політичної системи сучасної Німеччини. Стабільність цієї системи вже немислима без «третього сектору» – сфери суспільних об'єднань. Численні НКО фактично стали виконувати функцію орга-

¹ Див.: Strategic research and political communications for NGOs: initiating policy change. Los Angeles: SAGE, 2009. xvii, 178 p.

нізатора діалогу в соціумі, будучи своєрідним «низовим» інструментом та індикатором взаємодії держави і суспільства. Соціальна користь цього інституту була очевидною. З одного боку, він надавав громадянам можливість безпосередньо брати участь в ухваленні політичних рішень, а з другого – забезпечував «зворотний зв'язок» держави з населенням, що в кінцевому результаті вело до соціальної оптимізації владних рішень і зниження напруженості в суспільстві.

Ініціативи та проєкти НКО, за визнанням політиків і державних діячів ФРН, являють собою елементи «соціального капіталу», без якого немислимий подальший розвиток громадянського суспільства та правової держави. Виступаючи потужним інтегруючим чинником у сучасній Німеччині, НКО, як виявилось, все більше починають відігравати роль серйозного інституту соціалізації – статистичні дані про чисельність громадських структур ФРН дозволяють констатувати: через НКО «проходила» найбільш ініціативна частина громадян, яка прямо і непрямо впливала на процес ухвалення важливих політико-державних рішень.

Прагнення різноманітних осередків громадянського суспільства солідарності забезпечувало баланс сил, гармонійне поєднання інтересів усіх верств населення і меншин. І діяльність НКО, яка висловлювала сподівання і вимоги громадян, звичайно, ж не могла залишитися непоміченою. Назрілу потребу юридично закріпити статус громадських ініціатив на федеральному рівні озвучили у другій половині 90-х рр. фракції СДПН і «Союз 90» / «Зелені» (до перемоги на парламентських виборах у вересні 1998 р.), внісши до Бундестагу пропозицію про зміну Основного закону ФРН. Безумовно, цей проєкт не ставив під сумнів принцип представницької демократії, але розширював можливості для участі громадян в управлінні державою – за допомогою громадських організацій, громадських опитувань.

Нові громадянські рухи і організації поки що є «маргіналами влади». Однак вони кинули виклик старій політичній парадигмі, яка хоча і не втратила свого впливу, проте вже встала в глухий кут перед наслідками модернізації. Нова політична парадигма – це новий стиль політичного мислення і поведінки. Вона піддає сумніву дихотомію «держава – громадянське суспільство», що склалася в епоху модер-

нізації. Нова політизація орієнтована на захист громадянського суспільства від державного монополізму. Політичні методи, використовувані рухами, хоча і не нові для суспільства і держави, однак новизна полягає у тому, що політичний репертуар рухів та асоціацій є формою вираження їх цінностей – розбіжності між цілями та засобами в ідеалі тут зводяться до мінімуму. Нові суспільні рухи і організації не ініціюють стихійні хвилювання та бунти і не користуються методами електоральної політики. Вони обирають репертуар прямої демократії і цим сприяють зміні відносин між суспільством і державою, зміні меж між особистісним і суспільним. Вони перетворюють колись закритий для обговорення та політичних дебатів приватний світ на арену соціальної творчості і предмет політичної боротьби; виробляють альтернативні організаційні структури, які докорінно відрізняються від партійних політичних структур, створених як інструмент захоплення влади або участі у владних відносинах.

Під впливом цих процесів серйозні трансформації переживає і політична інфраструктура суспільства. Дослідники сучасних західних демократій звертають увагу на кризу публічної сфери та громадянськості як наслідок руйнування колишніх форм соціальності. Основними властивостями нової соціальності стають фрагментація і універсалізація, які деформують політичні системи представницької демократії. Колись могутні ідеології, партії та профспілки, інтегровані у великі сегменти суспільства, втрачають своє колишнє значення, дробляться, починають відігравати інші ролі.

Тут доречно навести приклад зміщення влади і встановлення нових принципів політичної системи з роботи Е. Тоффлера «Третя хвиля», де описується виникаюча «мозаїчна» демократія, яка все більшою мірою орієнтується на окремого індивіда. На думку Е. Тоффлера, політичне життя несформованого суспільства «третьої хвилі» будується на основі «трьох ключових принципів»:

– *принципу меншини*, який повинен замінити принцип більшості. Замість високостратифікованого суспільства, в якому декілька великих блоків утворювали більшість, виникає «конфігуративне суспільство», де тисячі меншин, існування багатьох з яких має тимчасовий характер,

знаходяться в безперервному кругообігу, утворюючи абсолютно нові перехідні форми;

– *принципу «напівпрямой» демократії*. Поступово відбувається відмова від принципів представницької демократії. Фактично парламентарії виходять із власних поглядів, у кращому разі вислуховуючи експертів. Підвищення освітнього рівня та сучасна техніка дають можливість громадянам самостійно виробляти багато політичних рішень, що дозволяє думкам за межами законодавчих органів мати юридичну силу;

– *принципу «поділу відповідальності в ухваленні рішень»*, який допомагає усувати перевантаження, блокуючи діяльність інститутів влади. Досі занадто багато рішень ухвалювалося на національному рівні і занадто мало – на місцевому та міжнародному¹.

За Р. Дарендорфом, «поки не винайдені інститути, відповідні цій новій реальності. Раніше не тільки партії, а й парламенти будувалися навколо ідеї класової боротьби, з «правими» і «лівими» на своїх належних місцях. Тепер же соціально-економічне та ідейно-класове представництво витісняється, поступово трансформується в персональне, регіональне чи політичне»².

Таким чином, західна модель громадянського суспільства деякою мірою є взірцем для інших регіонів і континентів нашої планети, завдяки тим успіхам, яких ці країни досягли у сфері добробуту громадян та забезпечення їхніх прав і свобод. Парадигми лібералізму і демократії засвоюються всім людством. Але будь-яка модель не може бездумно переноситися на політичне життя інших країн, вона повинна критично осмислюватися, потрібно враховувати як позитивні, так і негативні моменти, реальності політичного життя кожної окремої країни, її національні традиції, ментальність народу та інші чинники, які будуть впливатимуть на процес формування громадянського суспільства в тій чи іншій країні. Але позитивний досвід західної моделі громадянського суспільства треба завжди мати на увазі.

¹ Див.: Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. С. 435–436.

² Дарендорф Р. Размышления о революции в Европе. *Путь*. Международный философский журнал. 1994. № 6. С. 76.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика. *Сочинения*: в 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. С. 375–644.
2. Берроуз Г. Демократія: від теорії до практики: посіб. для студентів / [пер. з англ. Галина Герасим, Ірина Бабаніна]; [Міжнар. фундація вибор. систем (IFES)]. Вид. 2-е, допов. Київ: Друкарський двір Олега Федорова, 2019. 100 с.
3. Гелд Д. Демократія та глобальний устрій / пер. О. Юдін, О. Межевікіна; відп. ред. О. Юдін. Київ: Port-Royal, 2005. 358 с.
4. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації: посіб. з філос. дисциплін / пер. з нім. Л. Ситніченко та О. Лозінської. Київ: ППС-2002, 2007. 435 с.
5. Даль Р. А. Демократія та її критики / пер. з англ. М. Лупішко, О. Лупішко. Харків: Видавнича група «РА-Каравела», 2002. 440 с.
6. Дарендорф Р. Размышления о революции в Европе. *Путь*. Международный философский журнал. 1994. № 6. С. 37–128.
7. Демократія: антологія / Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського; упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. XXVIII+1108 с.
8. Кін Д. Мас-медіа і демократія / пер. О. Гриценко, Н. Гончаренко; літ. ред. О. Гриценко. Київ: К. І. С., 1999. 134 с.
9. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. Львів: Червона Калина, 2002. 272 с.
10. Корбачинський О. Тоталітаризм і демократія як відображення внутрішнього конфлікту людини. *Філософ. і соціол. думка*. 1994. №№ 11–12. С. 103–108.
11. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії: монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. 400 с.
12. ЛеДюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / пер. з англ. Р. Ткачук; наук. ред. З. Гриценко. Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2002. 158 с.
13. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського. 2-ге вид., перероб. Київ: Простір; Київ: Смолоскип, 2009. XXXII, 1123 с.
14. Мак Э., Гаус Д. Ф. Классический либерализм и либертарианство: либеральная традиция. *Ойкумена*: альманах сравнительных исследований

- политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в Харькове; ХНУ им. В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко; науч. ред. А. А. Фисун. Харьков, 2011. Вып. 8. С. 56–86.
15. Масарик Т. Г. Право і демократія: вибр. праці / передм., упорядкув. М. М. Нагорняк. Київ: Логос, 2007. 335 с.
16. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / общ. ред., вступ. ст. М. П. Баскин; АН СССР, Институт философии. Москва: Госполитиздат, 1955. 800 с.
17. Платон. Государство. *Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 3/ Пер. с древнегреч.; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 79–420.
18. Платон. Законы. *Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 4/ Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 71–437.
19. Плутарх. Сочинения: пер. с древнегреч. / сост. С. Аверинцев; вступ. статья А. Лосева; коммент. А. Столярова. Москва: Худ. лит., 1983. 704 с.
20. Райс К. Демократія / [пер. з англ. Л. Герасимчука]. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2018. 320 с.
21. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / подгот. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаяутин. Москва: Наука, 1969. 704 с.
22. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.
23. Современный либерализм: Берлин Исая, Дворкин Рональд, Ролз Джон и др. / Пер. с англ., предисл. Л. Б. Макеевой. Москва: Прогресс-Традиция: Дом интеллектуальной книги, 1998. 248 с.
24. Толстоухов А. В., Парапан І. Г., Мелков Ю. О. Багатолика демократія : монографія. Київ: Парапан, 2011. 204 с.
25. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. 784 с.
26. Требін М. П. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства. *Особистість. Суспільство. Право*: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Полтав. юрид. ін-ту. Полтава, 15 бер. 2012 р.: у 2 ч. Ч. 1 / редкол.: А. П. Гетьман, О. П. Бушан, О. Р. Дашковська та ін. Харків: Точка, 2012. С. 80–86.

27. Требін М. Західна модель громадянського суспільства: концептуальний підхід. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 75 (№8). С. 253–257.
28. Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: монографія / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Юридична думка, 2007. 336 с.
29. Arblaster A. The rise and decline of Western liberalism. Oxford: Basil Blackwell, 1984. xi, 394 p.
30. Black A. Guilds and Civil Society in European political thought from the 12-th Century to the Present. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1984. 280 p.
31. Bobbio N. The future of democracy: a defence of the rules of the game / translated by Roger Griffin; edited and introduced by Richard Bellamy. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. 184 p.
32. Cartledge P. Democracy: a life. New York, NY: Oxford University Press, 2016. xxvi, 383 p.
33. Chambers S. Contemporary democratic theory. Cambridge, UK; Hoboken, NJ : Polity Press, 2024. xi, 274 p.
34. Deliberative democracy / edited by Jon Elster. Cambridge, U. K.; New York: Cambridge University Press, 1998. xi, 282 p.
35. Della Porta D. Can democracy be saved?: participation, deliberation and social movements. Cambridge: Polity, 2013. xi, 224 p.
36. Downs A. An economic theory of democracy. New York, Harper, 1957. 310 p.
37. Fuller R. Beasts and gods: how democracy changed its meaning and lost its purpose. London, UK: Zed Books, 2015. ix, 414 p.
38. Gershberg Z., Illing S. The paradox of democracy: free speech, open media, and perilous persuasion. Chicago: University of Chicago Press, 2022. 329 p.
39. Graeber D. The Democracy Project: a history, a crisis, a movement. New York: Spiegel & Grau, 2013. xxiii, 326 p.
40. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992. 666 S.
41. Hagopian M. N. Ideals & Ideologies of Modern Politics. New York: Longman, 1985. 263 p.
42. Held D. Models of democracy. 3rd ed. Cambridge, UK ; Malden, MA : Polity, 2006. 338 p.
43. Keane J. Public life and late capitalism: toward a socialist theory of democracy. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1984. vii, 340 p.

44. Locke J. Two treatises of government / with a supplement Patriarcha by Robert Filmer; edited with an introduction by Thomas I. Cook. New York: Hafner, 1947. xlii, 311 p.
45. Militant democracy and its critics: populism, parties, extremism / edited by Anthoula Malkopoulou and Alexander S. Kirshner. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019. 256 p.
46. Munck G. L. What is Democracy? A Reconceptualization of the Quality of Democracy. *Democratization*. 2016. Vol. 23, Issue 1. P. 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1080/13510347.2014.918104>
47. O’Flynn I. Deliberative democracy. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity Press, 2022. viii, 165 p.
48. Saint Augustine of Hippo. The city of God / translated by Marcus Dods. Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers, 2009. xix, 804 p.
49. Sartori G. The theory of democracy revisited. Chatham, N. J.: Chatham House Publishers, 1987. xiv, 542 p.
50. Scudder M. F., White S. K. The two faces of democracy: decentering agonism and deliberation. New York: Oxford University Press, 2023. xi, 197 p.
51. Strategic research and political communications for NGOs: initiating policy change. Los Angeles: SAGE, 2009. xvii, 178 p.
52. The Future of Representative Democracy / edited by Sonia Alonso, John Keane, Wolfgang Merkel; with the collaboration of Maria Fotou. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011. xiv, 307 p.

1.4. Розвиток громадянського суспільства в Євросоюзі та колізії євроінтеграції

Герасіна Людмила Миколаївна

докторка соціологічних наук, професорка

Аналітичний центр сучасної гуманітаристики (м. Чернівці)

Виникнення і розвиток унікальної, надінтегрованої суспільно-політичної системи в Європі, що формувалась на континенті протягом ряду десятиліть XX – XXI століть, надали дослідникам можливість спостерігати й оцінювати непростий, але безумовно перспективний

==== Авторський колектив

Войналович Олександра Олександрівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (м. Київ).

Волянська Олена Володимирівна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Герасіна Людмила Миколаївна, докторка соціологічних наук, професорка, Аналітичний центр сучасної гуманітаристики (м. Чернівці).

Журкін Єгор Ігорович, аспірант кафедри новітньої історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Клімова Галина Павлівна, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Козьмук Наталя Ігорівна, кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціального забезпечення та управління персоналом, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Онищук Оксана Василівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін, Національний лісотехнічний університет України (м. Львів).

Паньків Олесь Василівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри гуманітарних дисциплін, Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка.

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Погрібна Вікторія Леонідівна, докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Позняковська Наталія Миколаївна, кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри обліку і аудиту, Національний університет водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Полієнко Андрій Юрійович, аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Стебельська Олександра Ігорівна, кандидатка філософських наук, ТОВ «ФАХОВИЙ ПЕРЕДВИЦІЙ КОЛЕДЖ «ОПТИМА» (м. Київ).

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Наукове видання

**Герасіна Людмила Миколаївна,
Клімова Галина Павлівна,
Погрібна Вікторія Леонідівна та ін.**

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Монографія

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 30.04.2025. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 18. Тираж 100 пр. Зам. № 349

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017